

стихийно-русофільська... Руське населення усіма своїми думками схиляється до Росії і до російського в ній народу, сподівається на її допомогу і чекає від неї порятунку”²⁶. Мончаловський майже епохальним значенням наділяє Руську народну партію (яка, до речі, так і не змогла створити організованої політичної структури).

Отже, твори реакційних москвофільських ідеологів у світоглядному ракурсі сповнені впевненості у російському характері західноукраїнських земель, ненависті до українського руху та австрійської влади і сподівання на включення Галичини, Буковини та Закарпаття до “матері-Росії”. У плані ж науковості ці розвідки про становище Галичини повсюдно містять дуже суперечливі, украй суб’єктивні та відверто брехливі факти на догоду російському рухові, а тому концептуально примітивні. Однак напередодні Першої світової війни та на її першому етапі вони мали важливе значення для обґрунтування та виправдання в очах українського населення конкретних заходів москвофілів, їх антиавстрійської діяльності та російської окупації західноукраїнських земель

¹ Цегельський Л. З австрійської України: (Галицьке москво-во в ост. його фазі) // ЛНВ. – 1910. – Т. 50. – С. 391.

² Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства ... – С. 22.

³ Андрусак М. Вказана праця. – С. 34.

⁴ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 245.

⁵ Цегельський Л. Вказана праця. – С. 401.

⁶ Цегельський Л. Вказана праця. – С. 402.

⁷ Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – Б.М. – 1915. – С. 28.

⁸ Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї // Вісник Львівс. ун-ту. Серія іст. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 95.

⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 626. – Арк. 6.

¹⁰ Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. [pdf-файл]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/24.pdf.

¹¹ Ваврик В. Краткий очерк галицко-русской письменности. – Лувен, 1973. – С. 59.

¹² Марков Д. Русская и украинская идея в Австрии (Свободный перевод с немецкого) / Сост. А. Гагатко. – Львов: Изд. А. Гагатко, 1911. – С. 26.

¹³ Марков Д. Вказана праця. – С. 21.

¹⁴ Марков Д. Вказана праця. – С. 14.

¹⁵ Марков Д. Вказана праця. – С. 17.

¹⁶ Марков Д. Вказана праця. – С. 23.

¹⁷ Марков Д. Вказана праця. – С. 28.

¹⁸ Марков Д. Вказана праця. – С. 15-16.

¹⁹ Марков Д. Вказана праця. – С. 18.

²⁰ Марков Д. Вказана праця. – С. 19.

²¹ Марков Д. Вказана праця. – С. 21.

²² Вергунь Д. Что такое Галиция? // Второе исправленное и дополненное издание. – Петроград, 1915. – С. 62.

²³ Вергунь Д. Вказана праця. – С. 64.

²⁴ Мончаловский О. Положение и нужды Галицкой Руси. Русская и украинская идея в Австрии / Д.А. Марков. – М.: Прогрессивное изд-во А.С. Дзюбенко, 1915. – С. 24.

²⁵ Мончаловский О. Вказана праця. – С. 26.

²⁶ Мончаловский О. Вказана праця. – С. 27.

УДК: 94(477.8)“19”(092)

© Микола Гуйванюк (Чернівці)

МАРКО ЧЕРЕМШИНА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті мова йде про вплив творчості Марка Черемшини та його особисту участь у ширенні української національної ідеї серед українського селянства Галичини й Буковини. Показано його взаємини з культурно-освітніми товариствами, які в той час діяли у краї.

Ключові слова: Марко Черемшина, українська національна ідея, Віденська “Січ”.

Н. Гуйванюк

Марко Черемшина в украинском национальном движении конца XIX - начала XX в.

В статье речь идет о влиянии творчества Марка Черемшины и его личном участии в распространении украинской национальной идеи среди украинского крестьянства Галиции и Буковины. Показано его взаимоотношения с культурно-образовательными обществами, которые в то время действовали в крае.

Ключевые слова: Марко Черемшина, украинская национальная идея, Венская “Сич”.

М. Guyvanyuk

Marco Cheremshyna in the Ukrainian National Movement in Late Nineteenth – Early Twentieth Century

The article deals with the influence of Marko Therymshyna's creation, his personal participation in the spreading of Ukrainian national idea among peasantry of Galicia and Bukovina.

Keywords: Marko Cheremshyna, Ukrainian national idea, Galicia, Bukovina.

Серед українських літераторів та громадських діячів Галичини кінця XIX – першої чверті XX ст. одне з почесних місць належить Іванові Юрійовичу Семанюку (1874 – 1927), який відомий широкому загалу як письменник Марко Черемшина.

Вступ у свідоме життя для молодого І.Семанюка збігається з прискореним процесом розвитку суспільних відносин у Галичині, рушієм якого була місцева українська інтелігенція. Характерною рисою цього було залучення народних мас до активного політичного життя, насамперед через русько-українські народні читальні й товариства “Народна спілка”, які перебували під впливом радикалів. Під час канікул молодий гімназист виступав у зазначених товариствах з доповідями національного спрямування, ближче ознайомлювався з проблемами гуцульського та покутського селянства.

В гімназійні роки у нього проявляється літературний таланти. Починаючи від 1896 р., в тогочасних українських виданнях: “Літературно-науковому вістнику”, “Зорі”, “Громадському голосі” (всі виходили у Львові) та “Буковині” (Чернівці) юнак публікує низку новел з гуцульського життя, які згодом увійшли до його першої збірки “Карби” (Чернівці, 1901 р.). Саме ці новели були підпорядковані єдиній меті – формуванню ціннісної орієнтації представника української національної спільноти. Адже все, що дізнавався читач, а то був здебільшого галицький чи буковинський селянин, спрямовувалося на формування певної життєвої позиції, яка базувалась би на загальнонаціональних святинях і цінностях. Зокрема, таких, як любов до рідного краю, патріотизм, громадянський обов’язок, національна гідність, культ предків, трепетне ставлення до свого минулого, шанування національних традицій тощо.

Десь уже під кінець свого навчання у Коломийській гімназії молодий Марко Черемшина піднімається на якісно новий щабель, рефлексуючи над національною ідеєю. Він прагне підвести читача до способу досягнення національного ідеалу, накреслити систему конкретних завдань, певну програму дій. Яскравим свідченням цього є драма “Несамовиті”, де показано діяльність молоді генерации українського селянства, яка вже сприйняла національну ідею і працює, при цьому зустрічаючись з великими труднощами, над національним пробудженням решти своїх одноплемінників, особливо старшої генерации. Прикладом цього є монологи персонажів – Миколи, де стверджується, що “...наша праця (тобто просвітня діяльність. – М.Г.) не пропаде; зерна засіяні зійдуть щедрими плодами... Голос правди знайде відгомін хоч би і в сотому серцю. Правди доходить ся просвітою. Просвічений народ сам йде правою дорогою й другого на ню направить. Темнота приводить у безвісті”¹, та Василя: “...Ми народ великий, ми не заснули сном вічним [...], ні, ми лишень карались, а [...] за карою йдець поправа, себто більша сила до борби”².

Надзвичайно важливим етапом у житті молодого письменника було його знайомство з відомим письменником та редактором Осипом Маковеєм, в особі якого Марко Черемшина знайшов не тільки поради в літературних справах, але й доброго приятеля на все життя та зразок самовідданого служіння власному народу.

Про вплив О.Маковея на кристалізацію “українського характеру” творчості Марка Черемшини свідчить їхнє листування. Зокрема, в листі від 5 січня 1897 р. до О.Маковея І.Семанюк пише, що “наша мужицька біда та злидні пригнобили мене дуже. Я постановив собі йти сміливо до своєї цілі: образуватись (здобути освіту. – М.Г.), щоб своєму народові коли не помочи, то бодай сорому би не наробити. На кінець прошу зазначити в котрім напрямі повинен я зладжувати свої писання”³ Інше підтвердження беззаперечного авторитету О.Маковея для Марка Черемшини – в лист від 19 березня 1899 р.: “...Я ж до Вас маю найбільше довір’я, хоч і вдячності чимало Вам винен”⁴.

Знаковою подією в житті молодого письменника стала збірка “Карби” (Чернівці, 1901 р.), яка поряд із літературною цінністю (про що неодноразово писали літературознавці, тому ми не будемо цього торкатись) була і проявом етнічної свідомості, що є першим і обов’язковим кроком до вищого ступеня розвитку народу – свого національного усвідомлення. Відомо, що новели із зазначеної збірки були доступні широким верствам галицького та буковинського селянства (адже регулярно публікувалися в газетах “Буковина” (Чернівці) та “Громадському голосі” (Львів), які передплачувала майже кожна народна читальня), безперечно сприяли його (селянства) етнічному усвідомленню.

Незважаючи на те, що новели, включені до згаданої збірки, не містили якихось політичних закликів та програм, вони були просякнуті українським національним колоритом, звичаями, традиціями, обрядами. Особливо це стосується новел “Карби” й “Трушка”. Новели “Основини” та “Раз мати родила” слугували для знедоленого українського селянина прикладом уміння відстоювати власну честь

та гідність, яку намагалися принизити представники інших етносів, що, безперечно, спонукало українських селян до усвідомлення ними необхідності активніших дій з відстоювання власних національних інтересів.

Неабияку роль у формуванні Марка Черемшини як українського громадського діяча відіграло товариство українських студентів “Січ” у Відні, яке, окрім праці в ділянці самоосвіти, також проводило культурно-освітню роботу серед українців австрійської столиці. В один із складних періодів діяльності товариства, коли спостерігався ідейний конфлікт між старшою і молодшою генераціями січовиків, на чолі товариства став І.Семанюк (4.11.1899 – 14.11.1900 рр.)⁵. Його головування припало також на кількісне зменшення українського студентства у Відні, що було пов’язано з відкриттям у Львівському університеті медичного факультету. Окрім цього, українська студентська молодь потрапила під вплив існуючих там “буршівських” товариств, які були далекі від якихось ідей, а головне своє заняття вбачали у влаштуванні товариських забав, неодмінним атрибутом яких було вживання великої кількості пива. Тому й зрозумілі рядки одного із листів Марка Черемшини до О.Маковея: “Січ” зробила на мене дуже прикре і пригноблююче вражіння...”⁶. Та все ж молодий І.Семанюк, незважаючи на нерозуміння, а інколи і відкритий опір своїх товаришів по “Січі”, намагався наслідувати студентські організації інших народів, що діяли у Відні, метою яких було ширення власної національної ідеї. Зокрема, він налагодив жваві стосунки з прогресивною російською організацією – “Обществом студентов из России”, а також з українськими робітничими товариствами “Родина” та “Поступ”, де час від часу виступав з рефератами на українську тематику. Його національно-патріотична діяльність була настільки багатогранною, що не залишилася поза увагою української газети “Буковина”. В одному із номерів газети повідомлялося, що 20 травня 1900 р. українські товариства, які діяли у Відні, провели вечорниці із вшанування Т.Шевченка, в яких брав активну участь й І.Семанюк як голова студентської “Січі”. Окрім цього, з прикрістю наголошувалося, що саме товариство цей захід проігнорувало через те, що “веселилося у кнайпі” (півній)⁷.

Про те, що І.Семанюк уже мав неабиякий авторитет серед української громади Відня, свідчать рядки згадуваної публікації: “Або тов. “Січ” не варте мати такого щирого демократа, як І.Семанюк, або він на членів не має жадного впливу і лишень сам себе компрометує, будучи головою бездіяльного товариства”⁸.

На цьому Шевченковому святі І.Семанюк уперше виголосив промову “Тарас Шевченко і його значінє для української суспільности”, що стала його першою відомою нам рефлексією на головні постулати української національної ідеї. Вся промова була пронизана національним духом, ідеями гуманізму, патріотизму, визволення та державності. Зокрема, наголошувалося, що “довголітня, великанська мартирологія українського народу вступила в нову добу боротьби – в добу ясного, дзвінкого протесту проти своїх гнобителів – в добу творення історії. Всесь світ дивиться тепер на неустрашимість, самопосягати і ідейність борців і дивується, що у народу, гнобленого через сотки літ, у народу, окраденого із усього земного добра, ще не завмерла ідея волі, рівності та воскресення, що народний дух грімким голосом відзивається до всього культурного світу” [...] його [Т.Шевченка] сльози сходять і виростають. І сходитимуть і виростатимуть, животворною, цілющою силою обмиють братню кров, змиють зневіру, обмиють заплакану матір з кайданів-неволі, збудують нову вільну Україну, сонячним сяєвом її осяють і синам **оновленої України** (виділення наше. – М.Г.) світитимуть доти, доки Дніпро в море летється”⁹. Наведені рядки є ще одним беззаперечним аргументом проти спотворення образу Марка Черемшини деякими радянськими дослідниками, котрі силкувалися представити його широкому загалу в образі письменника, взірцем для якого було все російське.

1897 р. Марко Черемшина у Відні мав нагоду познайомитись з Іваном Франком. Саме завдяки пораді І.Франка почав надсилати свої твори до “Літературно-наукового вісника”. Між ними зав’язалося листування, яке, пропало у вирі Першої світової війни. Але беззаперечним є те, що воно допомогло Черемшині глибше усвідомити сутність і глибину української національної ідеї.

Доволі теплими були стосунки Марка Черемшини з Михайлом Грушевським, який для покутянина був зразком носія української ідеї. М.Грушевський досить позитивно оцінив перші спроби молодого новеліста, охарактеризувавши його як “одного з виднійших репрезентантів “молодших” в нашій літературі”¹⁰.

Відомо, що і в подальшому не переривалися творчі взаємини між цими непересічними особистостями.

Після завершення студій у Відні Марко Черемшина повертається на рідну Гуцульщину, де застає помітні зміни в національній еволюції місцевого українства. В цей період активізувалися українські

політичні партії та громадські національно-культурні організації, які вбачали своїм головним завданням поширення української національної ідеї. Особливо відзначалися в цьому пожежно-гімнастичні товариства “Січ”, які на той час встигли заявити про себе і завоювали симпатію в більшості селянства краю. Саме в цей час, у 1906 р., І.Семанюк став помічником адвоката М.Лагодинського у Делятині (Надвірнянський повіт) і зразу ж приступив до активного громадського життя. Як пізніше згадував сам письменник, “тут перебував я 6 чи сім років і займався січовою організацією та просвітою селян [...] В кождім селі знала мене і мала дитина, мужики мене дуже любили...”¹¹. Місцеве селянство ставилося з великою повагою до письменника за його щирість і простоту, за мудрість та непокірливість можновладцям. За свідченням Д.Осічного, люди про нього говорили: “... це дорогий чоловік, вийшов з нашого мужицького роду на пана, але сардака не цурається...”¹².

Відомо, що Марко Черемшина надавав юридичну допомогу у заснуванні та оформленні необхідної документації січовим товариствам Надвірнянського повіту. У Делятині він належав до головного проводу “Січі” і брав активну участь у її діяльності до 1912 р. В час, коли М.Лагодинський займався депутатськими справами у Відні, І.Семанюк повністю заступав його на посаді адвоката і був чи не головним захисником покривджених січовиків Надвірнянського повіту, адже в той час галицькі “Січі” продовжували зазнавати переслідувань з боку польської адміністрації краю. Завдяки активній громадській діяльності адвоката І.Семанюка з 1906 по 1912 р. Делятин перетворився в один із центрів січового руху на Надвірнянщині. Сюди регулярно сходилися січовики і прихильники Радикальної партії на січові свята, віча, збори, на яких він виступав з палкими промовами.

Марко Черемшина симпатизував Українській радикальній партії, яка була одним із найпошлюбніших захисників українського селянства та речників української національної ідеї. За рекомендацією проводу Радикальної партії І.Семанюк у 1912 р. відкрив адвокатську канцелярію в м. Снятині, яка швидко стала місцем цікавих зустрічей з селянами-січовиками та місцевими інтелігентами. За два передвоєнні роки письменник відвідав по кілька разів усі “Січі” Снятинського повіту. Як адвокат І.Семанюк завжди захищав січовиків від утисків снятинського старости Левицького. Марко Черемшина взяв активну участь у відзначенні 100-літніх роковин Т.Шевченка навесні 1914 р., виступаючи у січових читальнях з рефератами про життя Кобзаря, а також на мітингах при відкритті пам’ятників Т.Шевченку – високих могил, насипаних у багатьох населених пунктах Галичини.

Одним із найбільших лих ХХ століття, що спіткали українські землі, була Перша світова війна. Вона глибокою раною позначилась на долях українців, у тому числі й Марка Черемшини. Це був той час, коли доводилося відстоювати свої ідеали, коли не можна було втекти від подій, коли треба було зайняти певну чітку позицію. Варто зазначити, що Марко Черемшина цей іспит витримав з честю. Навіть у найкритичніші моменти він не скорився ворогові – російському окупанту, а гордо ніс у серці українську ідею. Про це свідчить його листування з близьким другом, одним із провідників Українського січового стрілецтва – Сенем Горуком, ім’я якого порівняно недавно стало відоме черемшинознавцям. Зокрема, у листі від 29 жовтня 1915 р. Черемшина писав: “Слава та історична честь Тобі, що так бійко та відважно побиваєш ворога нашої України! Снятинщина гордиться Тобою, як і вся Україна. Кобись лишень здоров був та дальше побивав московську дрань. Ми в Снятині витерпіли два московські дикі наїзди ще в червні с.р. і живемо по них, гей в раю....

...Снятин-місто має вигляд спаленого міста. Не пожалували московські палії і української “Народної Торговлі” і спалили. Всі наші українські товариства москалі понищили-спалили в маю с.р. В читальні міщанській бюст Шевченка розбили і лайном людським зогидили. В Красноставцях, як оповідають, моголилу Шевченка розрили і зогидили. Взагалі звірилися на всім, що українське, і можеш уявити собі нашу радість, коли ми їх позбулись. Гейби чоловік наново на світ народився, так себе чує по таким диким наїзді московських паліїв та рабівників, котрих смрід, неначе кагла (чадний газ. – М.Г.), душив через місяць Снятинщину...”¹³. Отже, коментарі тут зайві, в особі Марка Черемшини постає національно свідомий український патріот, який готовий відстоювати інтереси свого народу в найскрутніший час.

Факти засвідчують, що Черемшина був вірним українській ідеї, взявши активну участь у подіях української національно-визвольної революції 1918 р. Саме тоді, коли стрімкий розвиток політичних подій в Австро-Угорщині вимагав від західноукраїнської еліти прийняття невідкладних рішень, він стає головою Снятинської повітової УНРади. Завдяки його активній національній позиції нова влада повіту вжила негайних заходів для українізації адміністративних органів і системи освіти. Впроваджувалася українська мова як урядова для всіх державних і громадських властей повіту. Було розпоча-

то українізацію освіти. Зокрема, у школах Снятинщини припинилося викладання польської та німецької мов. Замінено польські вивіски з назвами вулиць на українські. Та вже невдовзі розпочалася окупація Снятинщини румунськими військами, яка тривала від травня по серпень 1919 р., й Марку Черемшині як легітимному представнику української влади доводилося вести переговори з окупантами, захищаючи інтереси місцевого українського населення.

Після поразки національно-визвольних змагань, коли Галичина увійшла до складу відродженої Польщі, Марко Черемшина ще з більшою енергією віддався служінню рідному народу, його просвіті, щоб у майбутньому спрямовувати його енергію на забезпечення національного буття України. В цей час він активно співпрацює з “Просвітою”, НТШ та іншими українськими організаціями, які діяли у краї. Проповідував національну ідею у своїх повоєнних новелах, яскравим прикладом чого є новела “Туга”, де письменник демонструє плоди довголітньої копіткої праці української еліти у сфері ширення української національної ідеї. Показовим у цьому плані є епізод вступу національно свідомого селянства до січового стрілецтва: “Беру, – каже, – свій кіс – та й свого коня, може, борше тоту Україну виборемо”...

А яка, питаю, буде тота Україна?

А він схопився у стременах срібних та й каже: “Всі гори-долини та й полонини, як земля вширшки, як небо ввишки...”¹⁴. Продовженням художнього осмислення національної ідеї є новела “Писанки”¹⁵, де Черемшина показує неперервність поколінь українців у процесі національного усвідомлення.

В національному дусі Марко Черемшина звертається до української студентської молоді (“Колядникам науки”), яку вважає творцями нової доби [8, с. 186].

До останніх своїх днів письменник жив надією, що українці все ж таки дочекаються державності, яскравим прикладом чого є одна із його останніх публічних промов, виголошена в Снятині 14 лютого 1926 р. з нагоди вшанування одного з фундаторів українського національного руху на Покутті Василя Равлюка. Тут наголошено: “Зломив ворог освіти підвалини, здвигнені працівниками нашими, порубав, поневолив, вистріляв їх і вивішав, і настало лихоліття”¹⁶ і висловлено далі побажання, “щоб той леміш і чересло [...] зорало народну ниву, і щоб на тій ниві [...] праця зійшла і буйно заколосилась...”¹⁷

Отже, Марко Черемшина посідав гідне місце в українському національно-демократичному русі кінця XIX – початку XX ст. Письменник завжди був близький до сподівань і мрій свого знедоленого народу. Збагачував українську культуру, невтомно працював над розвитком національної самосвідомості українського народу, шукав для нього кращої долі, добробуту і рівності серед інших народів.

¹Черемшина Марко. Несамовиті // Марко Черемшина. Твори: В 2-х томах / Упоряд. та примітки О.Мишанича. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 185.

² Там само. – С. 186.

³ Семанюк І. Лист до О.Маковея (5.01.1897 р.). – Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 401 Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 4.

⁴Семанюк І. Лист до О.Маковея (19.03.1899 р.). – Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 401 Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 1.

⁵Спис голів “Січи” // “Січ” 1868 – 1908. Альманах в пам’ять 40-х роковин основання товариства “Січ” у Відні / Ред. З.Кузеля. – Львів: НТШ, 1908. – С. 543.

⁶Семанюк І. Лист до О.Маковея (5.01.1896 р.). – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 59. Осип Маковей. – Спр. 2386, арк. 1.

⁷ Буковина (Чернівці). – 1900. – Ч. 56. – С. 3.

⁸ Там само. – С. 3.

⁹ Черемшина Марко. Відчит в 49-і роковини смерті Тараса Шевченка // Черемшина Марко. Твори в 2-х томах... – Т. 2. – С. 158.

¹⁰ Грушевський М. Йван Семанюк (Марко Черемшина) – Карби, новелі з гуцульського життя, Чернівці, 1901, ст. 141. (рецензія) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. XIX, Ч. III. – С.128 – 134.

¹¹ Черемшина Марко. Твори. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 349.

¹² Осічний Д. Мої зустрічі з Марком Черемшиною // Жовтень. – 1957. – № 4. – С. 127.

¹³ Листи Семанюка Івана (Марка Черемшини) і Семанюка Юрія (батька). – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 385 Горук Сень – Отаман УСС. – Оп. 1, Спр. 41. – Арк. 61.

¹⁴ Черемшина Марко. Твори. – К., ...1987. – С. 186.

¹⁵ Там само. – С. 168.

¹⁶ Черемшина Марко. Промова, виголошена в Снятині 14 лютого 1926 р. в залі міщанської читальні Равлюкові Василеві // Марко Черемшина. Твори: В 2-х томах... – С. 163.

¹⁷ Там само. – С. 163.